

تحلیل ژئوپلیتیک تشیع در خاورمیانه با استفاده از مدل SWOT

یوسف زین‌العابدین / دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی رشت

ابوطالب احمدی ارکمی / دانشجوی دکتری مطالعات جنوب غرب آسیا

لاله نظری ولنی / کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی توریسم

چکیده

شیعیان خاورمیانه به دلیل پراکنش جغرافیایی و حضور در مناطقی با ارزش ژئواکونومی بالا، از موقعیت ژئوپلیتیک مناسبی در عرصه‌های سیاسی و اقتصادی منطقه و جهان برخوردارند. از سوی دیگر، بروز تحولاتی مانند پیروزی انقلاب اسلامی ایران، موفقیت‌های حزب‌الله در لبنان، ایفای نقش شیعیان در عراق پس از سقوط صدام، و گسترش موج بیداری اسلامی سبب شده است که ژئوپلیتیک تشیع در بطن تحولات منطقه خاورمیانه قرار بگیرد. در این راستا، درک جایگاه واقعی ژئوپلیتیک تشیع و شناسایی فرصت‌ها و چالش‌های پیش روی آن، امری مهم تلقی می‌گردد. مقاله حاضر با طرح این پرسش که «فرصت‌ها و تنگناهای ژئوپلیتیک تشیع در خاورمیانه کدام‌اند؟» سعی دارد ضمن تبیین جایگاه ژئوپلیتیک تشیع در تحولات سیاسی و امنیتی خاورمیانه، به شناسایی نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای پیش روی شیعیان بپردازد. بدین منظور، این مقاله با استفاده از روش توصیفی، تحلیلی و بهره‌گیری از مدل SWOT به ارائه استراتژی و راهبرد مناسب به منظور ارتقای جایگاه ژئوپلیتیک تشیع در منطقه خاورمیانه پرداخته است. تجزیه و تحلیل اطلاعات پیرامون شیعیان خاورمیانه نشان می‌دهد که پیروان این مذهب به دلیل برخورداری از مؤلفه‌های هویتی، پشتوانه فقهی پویا و حضور در مناطقی با ارزش ژئواکونومیک بالا، می‌توانند با ارائه راهبرد تهاجمی و به‌کارگیری سیاست‌های مناسب، در جهت بهبود جایگاه ژئوپلیتیک تشیع در منطقه گام بردارند.

کلیدواژه‌ها: ژئوپلیتیک تشیع، خاورمیانه، شیعه، مدل SWOT.

مقدمه

جهان در سده بیست‌ویکم با فاصله گرفتن از استراتژی‌های نظامی، در حال گذار از قلمروهای ژئواستراتژیک پیشین است. در حقیقت، می‌توان عصر حاضر را دوره تسلط مفاهیم جدیدی چون ژئواکونومی دانست که نقش کشورها و ایفای آن، به داده‌ها و داشته‌های اقتصادی آنها بستگی دارد. منطقه خاورمیانه، با توجه به برخورداری از منابع عظیم نفت و گاز، در نظریه‌های جدید ژئوپولیتیک به منزله تکیه‌گاهی معرفی شده است که نقش مهمی را در معادلات انرژی جهان دارد. (نامی و عباسی، ۱۳۸۸، ص ۴۱) در این میان، شیعیان به‌عنوان یک مؤلفه مهم قدرت در خاورمیانه، به دلیل حضور در مناطقی با ارزش ژئواکونومی بالا، در بطن تحولات سیاسی و اقتصادی منطقه و جهان قرار دارند؛ به‌گونه‌ای که بیش از هفتاد درصد جمعیت منطقه خلیج فارس را شیعیان تشکیل می‌دهند. (توآل، ۱۳۸۷، ص ۱۷۱)

امتداد جغرافیایی شیعیان در منطقه خاورمیانه و به‌هم‌پیوستگی قلمرو آنها سبب شده است که عده‌ای از مخالفان تشیع از آن به هلال شیعی یاد کنند. در دهه‌های اخیر، بروز تحولاتی همچون پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، موفقیت‌های حزب‌الله در لبنان، ایفای نقش شیعیان در عراق پس از سقوط صدام، و گسترش موج آزادی‌خواهی در کشورهای حوزه خلیج فارس باعث شده است که شیعیان در کانون تحولات قرار گیرند. عوامل یادشده، به همراه استقرار شیعیان در بطن مناطق استراتژیکی، سبب ارتقای جایگاه تشیع در خاورمیانه و تبدیل آن به یک مؤلفه ژئوپولیتیک قدرتمند شده است. در این مقاله، با در نظر گرفتن مطالب یادشده، و درک این مطلب که شناخت فرصت‌ها و تنگناهای پیش روی شیعیان خاورمیانه می‌تواند نقش تأثیرگذاری بر جایگاه ژئوپولیتیک تشیع در منطقه داشته باشد، سعی شده است ضمن پاسخ‌گویی به این پرسش که «فرصت‌ها و تنگناهای ژئوپولیتیک تشیع در خاورمیانه کدام‌اند؟»، به شناسایی نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای تشیع در خاورمیانه پرداخته شود و با تجزیه و تحلیل اطلاعات و یافته‌های تحقیق، راهبرد مناسب ارائه گردد.

۱. روش تحقیق

در این پژوهش، از روش توصیفی تحلیلی استفاده شده است. اطلاعات مورد نیاز، از اسناد و مدارک مکتوب (کتاب‌ها، مجلات و مقالات تخصصی و...) همچنین از اطلاعات شبکه جهانی (اینترنت) گردآوری شده است. در ادامه، به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات و ارائه استراتژی و راهبرد مناسب در جهت ارتقای جایگاه ژئوپلیتیک تشیع، از روش تحلیلی SWOT بهره گرفته شده است. مدل SWOT یک چهارچوب مفهومی برای شناسایی و تحلیل تهدیدها (Threats)، فرصت‌ها (Opportunities) در محیط خارجی، و ارزیابی ضعف‌ها (Weaknesses) و قوت‌های (Strengths) درونی یک سیستم است. این تکنیک را برای سادگی SWOT نامیده‌اند. برای تعیین استراتژی در قالب مدل SWOT یک ماتریس از عوامل می‌توان ایجاد کرد که به ماتریس SWOT یا «ماتریس ارزیابی» معروف است. (فاضل‌نیا و هدایتی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۵) در این روش، ارزیابی فرصت‌ها و تهدیدهای محیطی از یک سو، و نقاط ضعف و قوت از سوی دیگر، مورد توجه می‌باشد. با توجه به مطالعات صورت گرفته درباره محیط داخلی و خارجی قلمرو شیعیان در خاورمیانه، فهرستی از نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها شناسایی شد؛ سپس با توجه به اطلاعات موجود، وزن‌دهی مؤلفه‌های چهارگانه صورت پذیرفت. سرانجام، به منظور رفع یا کاهش نقاط ضعف و تهدیدها، و بهبود نقاط قوت و فرصت‌های موجود، در زمینه ارتقای جایگاه ژئوپلیتیک تشیع در خاورمیانه، استراتژی‌های مناسبی ارائه شد.

جدول ۱. ماتریس SWOT و نحوه تعیین استراتژی (مهدوی، ۱۳۸۲، ص ۹)

ماتریس SWOT	نقاط قوت S	نقاط ضعف W
فرصت‌ها O	استراتژی‌ها SO	استراتژی‌ها WO
تهدیدها T	استراتژی‌ها ST	استراتژی‌ها WT

۲. محدوده جغرافیایی تحقیق

محدوده مورد مطالعه این پژوهش، کشورهای شیعه‌نشین منطقه خاورمیانه است. منطقه جنوب غرب آسیا که به لحاظ گستردگی، از شرق کانال سوئز و دریای مدیترانه تا مرزهای شرقی ایران، و از یمن تا ترکیه و شمال ایران را شامل می‌شود، خاورمیانه (در مقابل خاور نزدیک و خاور دور، نسبت به اروپا) نامیده شده است. (شفیعی، ۱۳۸۷، ص ۸۳)

البته در سال‌های اخیر، قلمرو جغرافیایی خاورمیانه با این تعریف، کمی تفاوت کرده است؛ به گونه‌ای که امروزه به منطقه‌ای که از مراکش در غرب تا دریای عمان در شرق، و از قفقاز در شمال تا سودان در جنوب را در بر می‌گیرد، خاورمیانه گفته می‌شود. (کوهن، ۱۳۸۷، ص ۶۵۳)

در این منطقه، کشور ایران کانون تشیع است و بر اساس آمارها نود درصد از جمعیت هفتاد میلیونی ایران را شیعیان تشکیل می‌دهند. این تعداد، بیش از چهل درصد کل جمعیت شیعه در جهان است. (احمدی، ۱۳۸۹، ص ۳۷) پس از ایران، شیعیان بیشتر در کشورهای مجاور که از طریق مرزهای خشکی و آبی با ایران در ارتباط‌اند، مانند پاکستان، آذربایجان، عراق، بحرین، عربستان، افغانستان، و کویت زندگی می‌کنند. گروه دیگری از شیعیان، در محیط پیرامونی و با فاصله بیشتر از ایران ساکن‌اند؛ از جمله این کشورها، می‌توان به هندوستان، لبنان، سوریه، یمن، و تاجیکستان اشاره کرد.

نقشه ۱. تراکم جمعیتی شیعیان خاورمیانه (www.eteghadat.com)

۳. مبانی نظری تحقیق

پس از فروپاشی نظام کمونیستی و از بین رفتن سیستم اداره جهان بر اساس نظام دوقطبی (شرق و غرب)، عده‌ای از صاحب‌نظران به این نتیجه رسیده‌اند که در شرایط به‌وجودآمده، دیگر نظامی‌گری و داشتن سلاح‌های جنگی مؤلفه قدرت در جهان به‌شمار نمی‌آید؛ چراکه با توجه به شرایط موجود، ممکن است دیگر برخورد نظامی مستقیم میان ابرقدرت‌ها صورت نگیرد. بنابراین، در این دوره از تاریخ، توانمندی‌های اقتصادی، عامل اصلی قدرت و نفوذ در جهان دانسته شده است. پس از دوران جنگ سرد (۱۹۴۷-۱۹۸۹) و فرو ریختن دیوار برلین، مفهوم ژئواستراتژی یک چرخش کلی نمود و خود را در قالب مفهوم ژئواکونومی مطرح ساخت. هدف کلی ژئواکونومی، دخل و تصرف، و به عبارتی، دخالت در استراتژی‌های اقتصادی است. (عزتی، ۱۳۸۶، ص ۲۵)

لوت واک (Luttwak) از جمله نظریه‌پردازانی است که به مسئله ژئواکونومی بسیار توجه دارد. او طرفدار کاهش نقش نظامی‌گری پس از جنگ سرد بوده و معتقد است که اقتصاد و بازار سوددهی مطلوب، می‌تواند جای‌گزين مناسبی برای نظامی‌گری و مسابقه تسلیحاتی نزد قدرت‌های بزرگ تلقی شود و تقابل‌های آینده بین کشورهای مختلف، بیشتر جنبه اقتصادی خواهد داشت. بنا بر اعتقاد او، تجارت بر نظامی‌گری رجحان دارد؛ چراکه در تجارت، سوددهی متقابل وجود دارد. (زین‌العابدین، ۱۳۸۹، ص ۱۷۸)

با توجه به حاکم شدن دیدگاه اقتصادمحور در جهان، مناطق ژئواکونومیک از ارزش و اعتبار چشمگیری برخوردار شدند و توجه جهانیان را به خود جلب کردند. در این راستا، منطقه خاورمیانه، به‌ویژه خلیج فارس، به‌عنوان مرکز اصلی انرژی (نفت و گاز) از اهمیت روزافزونی برخوردار شد و با توجه به میزان ذخایر موجود در این منطقه، خلیج فارس قلب انرژی در جهان نام گرفت. ذخایر نفت جهان، از لحاظ جغرافیایی به‌شدت متراکم است و بیش از ۶۴ درصد ذخایر تثبیت‌شده انرژی جهان در خاورمیانه است. (عزتی، ۱۳۸۸، ص ۵۷)

اهمیت روزافزون انرژی و نقش آن در شکوفایی صنعت در جهان امروز باعث شده است که برخی از صاحب‌نظران و نویسندگان، مانند کاستلز (Castells) اعتقاد داشته باشند که منطقه خاورمیانه از موقعیت حاشیه‌ای خود در قرن بیستم و عصر نظامی‌گری به متن بحران و مرکز معادلات امنیت جهانی در قرن بیست‌ویکم راه یافته و به موضوعی جهانی تبدیل شده است که همه قدرت‌های بزرگ و مهم، به نوعی با این منطقه در ارتباط بوده و امنیت خود را با آن تعریف کرده‌اند. (اخباری و ایازی، ۱۳۸۶، ص ۳۵)

امروزه، به‌طور قطع دلیل حضور قدرت‌های بزرگ در مناطق مختلف خاورمیانه و خلیج فارس، دسترسی به منابع انرژی ارزان و مطمئن، و از سویی رقابت بر سر منافع اقتصادی است. نیکسون (Nixon)، رئیس‌جمهور سابق آمریکا، درباره اهمیت نفت خلیج فارس می‌نویسد: نفت، خون صنعت مدرن است و خلیج فارس قلبی است که این خون را مانند تلمبه به جریان می‌اندازد. راه‌های دریایی پیرامون خلیج فارس، شریان‌هایی هستند که این خون حیاتی از آنها می‌گذرد. (روشن و فرهادیان، ۱۳۸۵، ص ۱۲۹)

جمهوری اسلامی ایران، با توجه به جمعیت انسانی، نظام سیاسی اسلامی و دارا بودن اکثریت جمعیت شیعه‌مذهب، هارتلند تشیع در جهان تلقی می‌گردد و دیگر مراکز شیعی واقع در کشورهای مختلف، در امتداد این هارتلند قرار گرفته‌اند که از آنها می‌توان به مکمل‌های ژئوپلیتیک تشیع در ایران یاد کرد و اقتدار آنها تا حدودی وابسته به میزان قدرتمندی ایران است. جهان تشیع، امروزه یک خط سیر مهمی را از لحاظ جغرافیایی شامل می‌شود که در واقع از شرق کشور چین و هندوستان شروع شده، پس از رسیدن به ایران، از طریق عراق و خلیج فارس به سوریه و لبنان می‌رسد. عده‌ای از نویسندگان، از این خط سیر و امتداد جغرافیایی تشیع به کمربند شیعی، و عده‌ای دیگر، از جمله پادشاه اردن، به هلال شیعی یاد کرده‌اند. در محدوده قلمرو سکونت شیعیان، به دلیل پیوستگی جغرافیایی، هر نوع حادثه‌ای به سرعت انتقال می‌یابد. قلمرو جغرافیایی شیعیان، از لحاظ سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... دارای توانمندی زیادی است. در سال‌های اخیر، حوادثی چون قدرت‌یابی شیعیان در عراق پس از سرنگونی صدام و نیز افزایش قدرت و نفوذ جمهوری اسلامی ایران در لبنان،

به تغییر جایگاه ژئوپلیتیک شیعه در منطقه خاورمیانه انجامید. این بدان معناست که رهبری و ابتکار عمل سیاسی در خاورمیانه، که از زمان پایان جنگ جهانی دوم در اختیار دولت‌های سنی‌مذهب عرب بود، اینک به دست شیعیان افتاده است. (عطایی، ۱۳۸۷، ص ۲۲۷)

جدول ۲. آمار جمعیتی کشورهای شیعه‌نشین منطقه خلیج فارس تا سال ۲۰۱۰

(گزارش سالانه مؤسسه تحقیقاتی PEW، ۲۰۱۰، ص ۱۰)

ردیف	تراکم جمعیت شیعه	کشور	جمعیت کل (میلیون نفر)	جمعیت مسلمان (میلیون نفر)	جمعیت شیعیان (میلیون نفر)	درصد شیعیان به کل	درصد شیعیان به مسلمانان
دسته اول	بسیار بالا	ایران	۷۶/۹	۷۵/۳	۷۱	%۹۲	%۹۴
		عراق	۲۹/۷	۲۹	۲۰/۵	%۶۹	%۷۱
		بحرین	۰/۷	۰/۶	۴/۰	%۵۷	%۶۷
دسته دوم	بالا	کویت	۲/۸	۲/۷	۰/۶	%۲۱	%۲۲
دسته سوم	متوسط	عربستان	۲۵/۷	۲۴/۹	۳/۵	%۱۴	%۱۴
		قطر	۰/۸	۰/۷۵	۰/۰۸	%۱۰	%۱۱
دسته چهارم	کم	عمان	۳	۲/۵	۰/۲	%۷	%۸
		امارات	۵	۴	۰/۳	%۶	%۹

با توجه به وجود منابع غنی انرژی در خاورمیانه و خلیج فارس، و نحوه پراکنش شیعیان در این منطقه، به نوعی شاهد تلاقی ژئوپلیتیک انرژی و ژئوپلیتیک تشیع هستیم. با دقت در مناطق تحت استقرار شیعیان درمی‌یابیم که بیشتر چاه‌های نفت کشورهای منطقه خاورمیانه، به نوعی در مناطق شیعه‌نشین قرار گرفته‌اند. این مسئله بر اهمیت ژئوپلیتیک شیعیان در سطح منطقه و جهان تأثیر مثبتی می‌گذارد. (تلاشان، ۱۳۸۹، ص ۱۰۹)

شیعیان به علت حضور در مناطق راهبردی خاورمیانه، و استقرار در مناطق نفت‌خیز و کانون‌های تجاری بالقوه، جایگاه مهمی در معادلات منطقه‌ای دارند. از سوی دیگر، اروپا و آمریکا به دلیل وابستگی شدید به انرژی مطمئن و ارزان، به‌طور

قطع مجبور به مذاکره با شیعیان‌اند. این امر در درازمدت بیشتر نمایان خواهد شد. در سالیان اخیر، شاهد تلاش چشمگیر و حضور ناتو در خلیج فارس هستیم که می‌توان علت اصلی آن را اهمیت ژئواکونومیک این منطقه دانست. از دلایل اصلی حضور ناتو در خاورمیانه، می‌توان به اقدام روسیه به استفاده سیاسی از ابزار انرژی در تنظیم روابط خود با همسایگان غربی اشاره کرد، که این امر مسئله امنیت انرژی را در دستور کار اتحادیه ناتو قرار می‌دهد. (دولتیار، ۱۳۸۹، ص ۱۲)

۴. یافته‌های تحقیق

۴-۱. نقاط قوت تشیع در خاورمیانه

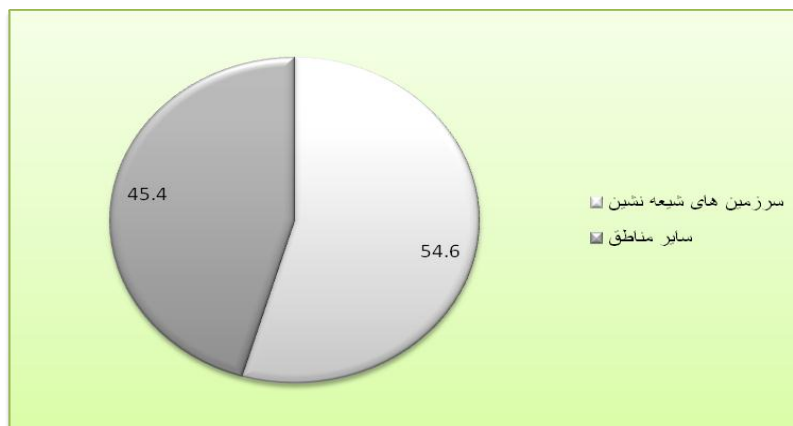
شیعیان خاورمیانه، به‌عنوان یک گروه مذهبی و سیاسی قابل توجه، از ویژگی‌های خاصی برخوردارند که از آنها می‌توان به نقاط قوت تشیع یاد کرد. در صورت شناخت، برنامه‌ریزی و تقویت این ویژگی‌های مثبت، می‌توان از آنها در جهت رشد و ترقی شیعیان در زمینه‌های مختلف مذهبی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در منطقه و جهان سود جست.

در ادامه، به برخی از نقاط قوت شیعیان در خاورمیانه اشاره می‌شود. یکی از ویژگی‌های پیروان مذهب تشیع، برخورداری از روحیه تساهل و تسامح است. شیعیان پیوسته می‌کوشند با محیط پیرامون خود در ارتباط باشند و از تعصب‌های نژادی و مذهبی مبرا شوند. یک مسلمان شیعه، در زندگی اجتماعی خود به‌راحتی با پیروان مذاهب دیگر ارتباط برقرار می‌کند. این ویژگی، در طول تاریخ سبب تبادل افکار بین شیعیان و دیگر گروه‌های مذهبی شده و بر غنای فکری تشیع افزوده است؛ به‌گونه‌ای که می‌توان گفت: در میان مذاهب اسلامی، شیعه از سازگاری بالایی در زمینه‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی برخوردار است.

از ویژگی‌های دیگر مذهب تشیع می‌توان به برخورداری آن از اندیشه فقهی پویا یاد کرد. مذهب تشیع با برخورداری از پشتوانه فقهی غنی، این توانایی را دارد که با گذشت زمان و تغییر اوضاع، برخی از احکام را متناسب با زمان تفسیر کند. در این زمینه، تفاسیر جدید و صدور احکام ثانویه سبب هماهنگی بیشتر شیعیان با جهان

امروز می‌شود. نگرش‌های عقلانی و اجتهادی مذهب تشیع، استعداد انعطاف‌پذیری بالایی به آن داده است. (سیدباقری، ۱۳۸۲، ص ۵۱۷)

بهره‌گیری از اندیشه‌های فقهی پویا، افزون بر هماهنگی شیعیان با تغییرات ناشی از گذشت زمان، سبب می‌شود که پیروان این مذهب از اندیشه‌های سنتی و کهن نجات یابند. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های جهان تشیع که می‌توان آن را یکی از نقاط قوت شیعیان در جهان امروز برشمرد، توانمندی‌های ژئواکونومیک مناطق تحت استقرار آنان است. به گونه‌ای که با نگاهی به نقشه پراکنش جغرافیایی شیعیان درمی‌یابیم که غالب آنان در مناطق نفت‌خیز سکونت دارند. حضور حداکثری شیعیان در مناطق نفت‌خیز خلیج فارس، واقعیتی انکارناپذیر است. این مسئله که از آن به «تطبیق ژئوپلیتیک شیعه با ژئوپلیتیک انرژی» یاد می‌شود، می‌تواند بر اهمیت ایدئولوژیکی شیعیان بیفزاید. (نکویی، ۱۳۸۸، ص ۶۹)

نمودار ۱. مقایسه ذخایر نفت سرزمین‌های شیعه‌نشین، در مقابل کل ذخایر نفت دنیا تا سال ۲۰۱۰ (گزارش سالانه اداره اطلاعات انرژی، EIA، ۲۰۱۰)

رشد سیاسی شیعیان یکی دیگر از عوامل قوت آنان در جهان امروز است. در عصر حاضر، بر اثر ارتقای سطح علمی پیروان این مذهب و افزایش تعامل و ارتباط با جهان، آگاهی آنان افزایش یافته است. شیعیان امروزه، به‌ویژه در مناطقی که در اقلیت به سر می‌برند، از حقوق خود در زمینه‌های مختلف مذهبی، سیاسی، اجتماعی

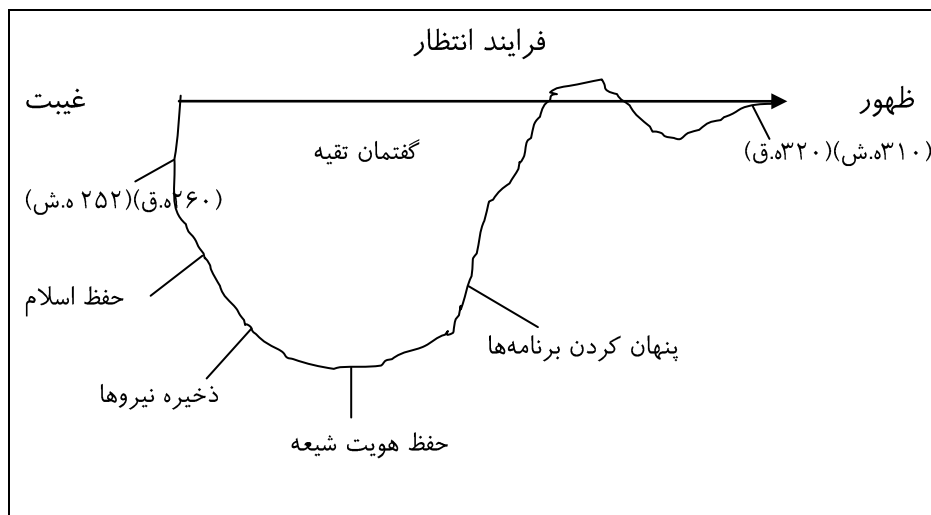
آگاه شده‌اند و برای دستیابی به آن تلاش می‌کنند. این روند با گذشت زمان، سیر صعودی پیدا کرده است. به‌گونه‌ای که در سال‌های اخیر شاهد جنبش‌های شیعی در مناطق مختلفی همچون بحرین، عربستان، و کویت هستیم.

از دیگر عوامل زمینه‌ساز تقویت جایگاه تشیع در خاورمیانه، موقعیت جغرافیایی مهم آن است. با نگاهی به پراکنش جغرافیایی شیعیان منطقه خاورمیانه درمی‌یابیم که شیعیان معمولاً در مناطقی سکونت دارند که از لحاظ اقتصادی و استراتژیکی، بسیار مهم قلمداد می‌شوند. امروزه، شیعه موضوعی ژئوپلیتیک به‌شمار می‌آید؛ زیرا نقطه ثقل جغرافیای شیعیان مناطقی است که بر روابط قدرت در سطح منطقه و جهان تأثیرگذار است.

از دیگر مؤلفه‌های مثبت شیعه می‌توان به بهره‌مندی آنان از روحیه شهادت، ایثار و مقاومت اشاره کرد. ظلم‌ستیزی و مبارزه در برابر ظالم، از ویژگی‌های اصلی پیروان مذهب تشیع به‌شمار می‌آید. نمادی‌ترین واقعه انقلابی در اندیشه شیعه، شهادت امام حسین علیه السلام در صحرای کربلاست. مفهوم شهادت با محوریت قیام کربلا، عالی‌ترین نقطه درخشنده تاریخ سیاسی شیعه شمرده می‌شود؛ به‌گونه‌ای که حامد الگار (Hamed Algar) در کتاب چهار گفتار درباره انقلاب اسلامی می‌نویسد: ترکیب دو عنصر غیبت و شهادت، به‌ویژه در مراحل از تاریخ، به تشیع دیدگاه و موضعی مبارزه‌جویانه و انقلابی بخشید. (نکوبی، ۱۳۸۸، ص ۵۰)

شیعیان در جهان امروز، با تاسی از نمادهای ظلم‌ستیزی در قیام امام حسین علیه السلام، در برابر حکومت‌های استبدادی در داخل و کشورهای استعماری در خارج مقاومت می‌کنند و در برابر جور و زورگویی، روحیه سازش‌ناپذیری از خود نشان می‌دهند. این مسئله سبب شده است که دولت‌های استعماری و بیگانه کینه آنها را در دل بگیرند. یکی دیگر از اندیشه‌های مثبت معتقدان به مذهب تشیع، اعتقاد آنها به اصل تقیه است. پیروان این مکتب، از عنصر تقیه در مواقع حساس و ضروری به‌عنوان یک استراتژی به منظور حفظ موجودیت خویش و بهره‌گیری از زمان استفاده می‌کنند.

با نگاهی به تاریخ صدر اسلام، شاهد اعتقاد و استفاده از این اصل در زندگانی ائمه اطهار (ع) هستیم. اقلیت شیعه در طول تاریخ برای حفظ هویت خود و مقابله با فشارها و دشمنی‌های مخالفان، همواره از پویایی و تحرک بالایی برخوردار بوده است. شیعیان برای وحدت داخلی خود نیاز به طرح برنامه‌هایی داشتند که لزوماً می‌بایست از چشم دشمن مخفی می‌ماند و آشکار شدن آنها ممکن بود عواقب ناگواری را در پی داشته باشد. از این رو، تقیه سیر پولادینی بود که از برنامه‌ها و طرح‌های شیعه در دوران خفقان حفاظت می‌کرد. (مهاجرنیا، ۱۳۸۲، ص ۶۱)

نمودار ۲. گفتمان تقیه (همان، ص ۶۲)

۴-۲. نقاط ضعف تشیع در خاورمیانه

شیعیان خاورمیانه، به‌عنوان یک جامعه مذهبی، در درون خود ویژگی‌هایی دارند که از قدرت ژئوپلیتیک تشیع در منطقه و جهان می‌کاهد. هرگونه برنامه‌ریزی برای ایجاد انسجام، وحدت مذهبی و افزایش نفوذ شیعیان، مستلزم شناخت این نقاط ضعف است. در ادامه به برخی از این مؤلفه‌ها که سبب تضعیف ژئوپلیتیک تشیع از منظر داخلی شده است، اشاره می‌گردد.

یکی از عوامل زمینه‌ساز تضعیف تشیع در طول حیات این مکتب، مسئلهٔ فرقه‌گرایی بوده است. انشعاب در همهٔ مذاهب و ادیان الهی وجود دارد. شیعه نیز از زمان به وجود آمدن آن و در طی مسیر خود، بنا بر حوادث گوناگون، دارای انشعابات از قبیل کیسانیه، زیدیه و اسماعیلیه شد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۶، ص ۱۸۶) وجود فرقه‌های مختلف در مکتب تشیع و اختلاف سلیقه در برخی از امور، زمینه‌ساز عدم انسجام مذهبی، سیاسی و اجتماعی در بین پیروان این مذهب الهی شده است.

یکی دیگر از عوامل زمینه‌ساز تضعیف ژئوپلیتیک تشیع، وجود نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی شیعیان در نواحی مختلف جغرافیایی بوده است. با نگاهی به وضعیت شیعیان در کشورهای مختلف خاورمیانه، درمی‌یابیم که از لحاظ اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، در بین آنها اختلاف فاحشی وجود دارد.

در بعضی از کشورها، از جمله ایران، تشیع، مذهب رسمی به‌شمار می‌آید و شیعیان از وضعیت بسیار خوبی برخوردارند؛ اما در کشورهایی که تشیع در اقلیت است، وضعیت جماعت شیعه چندان مطلوب نیست. شیعیان درصد بسیار بالایی از جمعیت فقیرنشین جامعهٔ عرب در منطقهٔ خلیج فارس و لبنان را تشکیل می‌دهند و از فرصت‌های اقتصادی، سیاسی و شغلی کمتری برخوردارند؛ اما حتی در جوامعی که شیعیان در آنها از کمترین امتیاز برخوردارند، شیعیان ثروتمند و تحصیل کرده به چشم می‌خورند. (فولر، ۱۳۸۴، ص ۶۴)

یکی دیگر از عواملی که سبب شکل نگرفتن انسجام و وحدت در بین شیعیان می‌شود، نبود یک رهبر مذهبی و مورد قبول همهٔ آنهاست. با نگاهی به مناطق مختلف شیعه‌نشین در خاورمیانه، درمی‌یابیم که شیعیان در هر کشوری رهبر مذهبی جداگانه‌ای دارند. در بعضی از جوامع، مراجع مختلف مذهبی وجود دارند که گاهی وجود اختلاف سلیقه در برخی از امور در بین مراجع، سبب کاهش انسجام مذهبی و اجتماعی در جهان تشیع می‌شود.

نحوه پراکنش جغرافیایی شیعیان در منطقه خاورمیانه را نیز می‌توان یکی از نقاط ضعف ژئوپلیتیک تشیع تلقی کرد. هرچند گسترش شیعیان در یک امتداد جغرافیایی گسترده و طولانی، در نگاه نخست موقعیت حساس و استراتژیکی آنها را بسیار مهم جلوه می‌دهد، اما پراکندگی آنها در کشورهای مختلف و قرار گرفتن در زیر سیطره حکومت‌هایی با حاکمیت و سلایق متفاوت، زمینه‌ساز جدایی و دوری شیعیان از یکدیگر شده، در گذر زمان سبب از بین رفتن انسجام مذهبی و اجتماعی و تضعیف هویت آنان می‌گردد.

از دیگر ویژگی‌های شیعیان در منطقه خاورمیانه، دست و پنجه نرم کردن آنان با خفقان سیاسی است. با نگاهی به تاریخ حیات سیاسی شیعیان درمی‌یابیم که آنان از ابتدا زیر سیطره گروه‌های مذهبی متعصب قرار گرفته‌اند. در عصر حاضر نیز وضعیت سیاسی شیعیان در خاورمیانه چندان مناسب نیست. جمعیت شیعه در بیشتر کشورهای منطقه خاورمیانه، اقلیتی مذهبی و سیاسی شمرده می‌شوند یا در برخی از کشورها، مانند بحرین، اکثریت جمعیتی را تشکیل داده‌اند؛ اما توسط گروه اقلیت تحت فشار و محاصره قرار گرفته‌اند. همین عامل، یکی از علل اصلی شکل‌گیری قیام‌های مردمی مناطق شیعه‌نشین خاورمیانه در سال‌های اخیر بوده است.

از دیگر عوامل ضعف داخلی ژئوپلیتیک تشیع در منطقه خاورمیانه، می‌توان به بی‌ثباتی‌های سیاسی در مناطق شیعه‌نشین، رقابت‌های منفی بین شیعیان مناطق مختلف و گرایش شیعیان به اندیشه‌های ملی‌گرایانه اشاره کرد. ویژگی عمومی ملی‌گرایی، تأکید بر برتری هویت ملی بر دعاوی مبتنی بر طبقه، دین و مذهب است. بر این اساس، عوامل زبانی، فرهنگی و تاریخی مشترک، به همراه تأکید بر سرزمین خاص، هویت‌بخش گروهی از مردم می‌شود. (صفوی، ۱۳۸۷، ص ۲۰۲)

اندیشه‌های ملی‌گرایانه و عصبیت‌های قومی، از عوامل شکل‌گیری تفرقه بین شیعیان و عدم پابندی آنان به مقوله وحدت جهان تشیع به‌شمار می‌آید. پیشینه رواج اندیشه‌های ملی‌گرایانه به سده‌های نخستین اسلامی برمی‌گردد که با عناوینی چون برتری عرب بر عجم، شکل‌گیری نهضت شعوبیه، و جماعت اهل تفضیل خود را

نشان داد. امروزه نیز استعمارگران با القای شعارهای ملی‌گرایانه و ایجاد شکاف مذهبی و سیاسی در بین شیعیان، سبب تضعیف قدرت ژئوپلیتیک تشیع می‌شوند. جدول ۳. خشونت‌های ارضی و مرزی و مناقشات سرزمینی در منطقه خاورمیانه عربی - آفریقایی ۱۹۷۰-۲۰۰۰ (واعظی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۹)

کشورهای عربی و غیر عربی	کشورهای عربی
۱. عراق و ایران	۱. عراق و کویت
۲. اردن و اسرائیل	۲. عراق و عربستان سعودی
۳. سوریه و اسرائیل	۳. سوریه و اردن
۴. لیبی و چاد	۴. عربستان سعودی و یمن
	۵. مصر، سودان و لیبی
	۶. عمان و امارات
	۷. مصر و لیبی

پراکندگی شیعیان در بسیاری از کشورهای خاورمیانه، سبب شده است که آنها به‌عنوان یک اقلیت جمعیتی و مذهبی، در بسیاری از اوقات تحت ظلم و ستم قرار گیرند و از آزادی‌های مشروع مذهبی و سیاسی محروم شوند. حکومت‌های حاکم در بسیاری از کشورها، شیعیان را اقلیتی وفادار به خارج و جاسوس فرض می‌کنند. این عامل سبب ضعف و درماندگی اقلیت شیعه در برخی از کشورهای خاورمیانه شده است. سرکوبی شیعیان و فراهم کردن زمینه محرومیت، فقر و برقراری خفقان در مناطق شیعه‌نشین، سبب بی‌ارتباطی آنان با جهان پیرامون و هم‌کیشان خود شده است. در برخی از موارد، این امر باعث تضعیف هویت شیعیان به‌عنوان اقلیتی مذهبی می‌گردد.

۴-۳. فرصت‌های تشیع در خاورمیانه

ژئوپلیتیک تشیع، به‌مثابه مؤلفه‌ای اثرگذار و مهم در منطقه خاورمیانه، علاوه بر برخورداری از پاره‌ای فرصت‌ها و ضعف‌های داخلی، از بعضی جریان‌ها و عوامل خارج از محیط جغرافیایی خود نیز تأثیر می‌پذیرد. برخی از عوامل و وقایعی که سبب گسترش قدرت تشیع می‌شوند و می‌توان آنها را فرصتی برای شیعیان در منطقه و جهان دانست، در پی آمده‌اند.

به دنبال پیشرفت علوم و گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات، بهره‌گیری از رسانه‌های جمعی مانند رادیو و تلویزیون، و استفاده از فضای مجازی، تبدیل به یک ضرورت اجتماعی شده است؛ به‌گونه‌ای که تحولات سیاسی - اجتماعی سال‌های اخیر در نقاط مختلف جهان، نشان‌دهنده ظهور جنگ رسانه‌ای بر سر تسخیر افکار عمومی است. گسترش فضای مجازی، با توجه به ظرفیت بسیار بالا و جهان‌شمول خود، فرصتی را فراهم ساخته است که هر گروه یا کشوری متناسب با امکانات و توانایی‌های خود از آن استفاده کند و از این طریق به تبلیغ افکار و آرای خود بپردازد. شیعیان در عصر کنونی از محیط خفقان و سانسور بیرون آمده‌اند و می‌توانند از ظرفیت بالای فضای مجازی و فناوری‌های اطلاعاتی، برای تبلیغ اندیشه‌های مذهبی خود و تقویت هویت شیعه، بهره‌لازم را ببرند.

از سوی دیگر، گسترش فناوری‌های اطلاعاتی سبب می‌شود که شیعیان بتوانند اندیشه‌ها و سخنان خود را در سطح منطقه و جهان پراکنده سازند؛ به‌گونه‌ای که می‌توان گفت: فناوری ارتباطات و فضای مجازی، ظرفیتی جهانی برای مخاطبان پیام تشیع ایجاد کرده و بر قدرت چانه‌زنی شیعیان افزوده است.

یکی دیگر از عواملی که می‌توان آن را فرصتی برای شیعیان تلقی نمود، کهنه شدن حکومت‌های استبدادی است. با گذشت زمان، افزایش ارتباطات جهانی و ارتقای علمی و فرهنگی مردم کشورهای مختلف، حکومت‌های استبدادی و حاکمان خودرأی ضعیف شده‌اند و این امر فرصتی را برای مردم زیر سلطه، به‌ویژه اقلیت‌های مذهبی فراهم ساخته است. در این راستا، دولت آمریکا مصمم شد طرح خاورمیانه بزرگ را تحت عنوان ترغیب به دموکراسی در کشورهای منطقه، ساخت جامعه فرهیخته و توسعه فرصت‌های اقتصادی، با هدف تضمین امنیت اسرائیل و آمریکا، تضمین تداوم جریان انرژی، مقابله با رشد جریان‌های اسلام‌گرا و تلاش برای روی کار آوردن رژیم‌های سکولار در منطقه خاورمیانه، اجرا کند که نتیجه‌ای جز بازتر شدن فضا برای گروه‌هایی مانند شیعیان - که تا آن زمان از صحنه تحولات سیاسی کشورشان کنار گذاشته شده بودند - نداشت. (قالیباف و پورموسوی، ۱۳۸۷، ص ۵۳)

رواج اندیشه‌های آزادی‌خواهی و دموکراتیک در کشورهای خاورمیانه، به‌ویژه در مناطقی که شیعیان در آن اقلیت را تشکیل می‌دهند، فرصت مناسبی را برای گسترش توان ژئوپلیتیک تشیع فراهم ساخت. در کشورهایی که شیعیان در اقلیت‌اند، برقراری دموکراسی از طریق استقرار حکومت قانون، حاشیه امنی برای آنان ایجاد می‌کند که در نظام‌های استبدادی وجود ندارد. برای نمونه، می‌توان در این‌باره از کشور عراق یاد کرد که شیعیان پس از سقوط صدام، وضعیت مطلوبی را کسب کردند و توانستند متناسب با جمعیت خود، در ساختار سیاسی کشور مشارکت جویند. تجدید حیات ژئوپلیتیک تشیع در جهان امروز، فرصت مناسبی را برای افزایش توان تشیع فراهم ساخته است. با توجه به جمعیت دویست میلیونی شیعیان در جهان، مسئله هسته‌ای ایران، نقش‌آفرینی‌های مثبت شیعیان در عراق و جنوب لبنان، و گسترش افکار آزادی‌خواهی و موج بیداری اسلامی در منطقه خاورمیانه، تشیع به‌عنوان یک عامل ژئوپلیتیک تأثیرگذار در منطقه و جهان معرفی شده، که قدرت آن رو به افزایش است.

۴-۴. تهدیدهای تشیع

در این مرحله، به تهدیدهایی که جهان تشیع با آن روبه‌روست و معمولاً از محیط خارج، ژئوپلیتیک تشیع را به مخاطره می‌اندازند، اشاره می‌شود. یکی از مهم‌ترین تهدیدهای پیش روی ژئوپلیتیک تشیع، حضور ایالات متحده آمریکا در منطقه خاورمیانه است. علایق ژئوپلیتیک فراوان آمریکا در منطقه خاورمیانه و دستیابی به منافع ملی سبب شده است که این کشور در طی سالیان متمادی، به‌ویژه در دهه اخیر، به بهانه‌های مختلف تلاش کند به هر شکل ممکن حضور خود را در منطقه حفظ کند. خاورمیانه به دلایل متعدد راهبردی و ماهیت سیاسی و فرهنگی خاصی که دارد، همواره از دغدغه‌های رؤسای جمهور کشور آمریکا بوده است. حضور رژیم صهیونیستی، ذخایر عظیم نفت و گاز، و نیاز جهان غرب به انرژی، باعث شده‌اند که این منطقه همواره مورد توجه دولت آمریکا باشد. (دهقانی، ۱۳۸۸، ص ۲۷)

حضور شیعیان در منطقه خاورمیانه و پراکندگی آنان در مناطق نفت‌خیز، سبب شده است تا آمریکا برای تضعیف ژئوپلیتیک تشیع برنامه‌های مختلفی را دنبال کند. از میان طرح‌های ایالات متحده در این خصوص، می‌توان به اغفال کشورهای منطقه، ایجاد تفرقه بین مسلمانان شیعه و سنی، و بزرگ‌نمایی تهدید شیعیان و در رأس آنها ایران شیعی‌مذهب اشاره کرد. (زین‌العابدین، ۱۳۸۶، ص ۳۳)

رواج اندیشه‌های سکولاریستی در منطقه خاورمیانه را می‌توان از دیگر تهدیدهایی قلمداد کرد که ژئوپلیتیک تشیع در عصر کنونی با آن روبه‌روست. سکولاریسم، بیشتر به‌عنوان روندی که به تضعیف اقتدار دینی انجامیده، تعریف شده است؛ نه صرفاً به‌عنوان روندی که موجب تضعیف دین در جامعه شده باشد. در واقع، روند سکولار شدن موجب متمایز شدن یا به عبارتی، جدا شدن دین از نهادهای اجتماعی، مانند نهاد سیاست، قانون‌گذاری و آموزش و پرورش می‌شود. این روند به‌مرور سبب ایجاد فرهنگ سکولار می‌گردد؛ به این معنا که در مسیر زندگی، تجربه‌های دینی و ارزش‌ها و اعتقادات دینی به‌مرور محو می‌شوند. (عاملی، ۱۳۸۲، ص ۲۷)

یکی دیگر از تهدیدهایی که ژئوپلیتیک تشیع در جهان امروز با آن دست و پنجه نرم می‌کند، پدیده جهانی شدن است. جهانی شدن، از دغدغه‌های فکری جهان معاصر است. پایان سده بیستم، با پدیده جهانی شدن مشخص می‌شود. این پدیده در دو جهت تحول‌آفرین است: اوج‌گیری در حد انفجار همه انواع جریان‌ها؛ و تأثیر هر نوع حرکت بر همه نقاط کره زمین. (لورو و توآل، ۱۳۸۱، ص ۱۰۴)

آنتونی گیدنز (Anthony Giddens) جهانی شدن را تقویت و تشدید روابط اجتماعی در سطح جهان می‌داند، که بر اساس آن، مکان‌های جغرافیایی دور از هم به‌گونه‌ای به هم مربوط می‌شوند. در این روند، حوادث و جریان‌های محلی به دلیل وقایعی شکل می‌گیرند که کیلومترها دورتر اتفاق افتاده‌اند؛ و این تأثیر و تأثر، جهانی است. (لواسانی، ۱۳۸۲، ص ۳۷۷)

دغدغه بودن این مقوله، ناشی از چالش‌هایی است که به همراه دارد. درباره جهانی شدن باید به این نکته اشاره کرد که این مقوله پدیده‌ای دوسویه و با پیامدهای

هم‌زمان منفی و مثبت است. برای نمونه، از یک سو فرصت‌هایی برای قوم‌گرایی، فرقه‌گرایی و تنوع فراهم می‌سازد؛ و از سوی دیگر در جهت یک‌نواختی و پیوستگی جهانی گام برمی‌دارد و از جهان بدون مرز صحبت می‌کند. جهانی شدن، دارای دو رویه‌ی ایدئولوژیک و تکنولوژیک است. از جنبه‌ی ایدئولوژیک، رابطه‌ی جهانی شدن و حکومت جهانی اسلام، رابطه‌ی تعارضی است؛ ولی از لحاظ تکنولوژیک، بین اسلام و جهانی شدن، رابطه‌ی مبنی بر عدم تعارض و هراس حاکم است. (سجادی، ۱۳۸۲، ص ۱۸۱)

حضور اسرائیل در منطقه‌ی خاورمیانه، از دیگر تهدیدهایی است که کشورهای مسلمان و شیعیان منطقه‌ی خاورمیانه، از محیط بیرون با آن مواجه‌اند. اسرائیل به منزله‌ی منشأ بحران‌ها و جنگ‌های نیم‌قرن اخیر منطقه، عامل اصلی جلوگیری و ممانعت از توسعه‌ی پایدار کشورهای مسلمان خاورمیانه بوده است. (اخباری، ۱۳۸۲، ص ۱۶۴)

اسرائیل با گسترش نفوذ خود به کشورهای مختلف خاورمیانه و تبلیغات گسترده‌ی رسانه‌ای بر ضد تشیع و کشور ایران، به‌عنوان کانون تشیع، فعالیت‌های گسترده و دامنه‌داری را در برابر نفوذ تشیع در جهان آغاز کرده است. در این زمینه، اسرائیل با همکاری کشورهای مخالف ایران و گروه‌های معارض با شیعیان، تبلیغات گسترده‌ای را بر ضد شیعیان به راه انداخته است. اسرائیل می‌کوشد تا اندیشه‌های شیعی را تهدیدی برای امنیت منطقه جلوه دهد و با تبلیغات منفی، از نفوذ ایران به منزله‌ی کانون تشیع در منطقه بکاهد.

تهدید دیگری که ژئوپلیتیک تشیع با آن روبه‌رو بوده، رواج اندیشه‌های خرافه‌گرایی و رشد فرقه‌های انحرافی است. وجود عقاید خصمانه‌ی برخی از فرق تندرو اهل سنت درباره‌ی شیعیان، از دیگر خطرهایی است که شیعیان با آن مواجه‌اند. به‌گونه‌ای که در این رابطه عده‌ای از مسلمانان اهل سنت وابسته به فرقه‌های افراطی، تشیع را نوعی شرک به‌شمار آورده، آزار و اذیت شیعیان و ریختن خون آنان را مباح می‌شمارند. موضع سیاسی و دیدگاه وهابیان درباره‌ی شیعیان را می‌توان در نمونه‌هایی از فتوای صادرشده به وسیله‌ی مفتیان این گروه دریافت. بن‌باز، مفتی اعظم پیشین عربستان سعودی، درباره‌ی تشیع اعتقاد داشت تشیع دینی متفاوت و مجزا از اسلام

است و همان‌گونه که مصالحهٔ اهل تسنن با یهودیان، مسیحیان و بت‌پرستان امکان‌پذیر نیست، سازش شیعیان با اهل تسنن هم ناممکن است. (احمدی و حافظ‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۱۵۵)

یکی دیگر از تهدیدهای پیش روی ژئوپلیتیک تشیع، تبلیغات گسترده‌ای است که کشورهای امپریالیستی با امکانات گسترده، بر ضد این گروه مذهبی سازماندهی می‌کنند. علت این امر، وجود افکار و اندیشه‌های انقلابی و ضد امپریالیستی شیعیان است که سبب شده حکومت‌های امپریالیستی وجود شیعیان را مغایر با منافع خود فرض کنند. الوردی، نویسندهٔ اهل سنت، در خصوص روحیهٔ انقلابی تشیع در طول تاریخ می‌نویسد: شیعیان نخستین کسانی‌اند که تفکر انقلابی و پرچم قیام را در اسلام به دوش کشیده‌اند و نظریه‌های شیعه همواره روح انقلاب را با خود همراه داشت. عقیده به امامت که شیعه به آن سخت ایمان دارد، آنها را به انتقاد و اعتراض نسبت به هیئت‌های حاکم، و جبهه‌گیری در برابر آنها وامی‌دارد. (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۶، ص ۶۲)

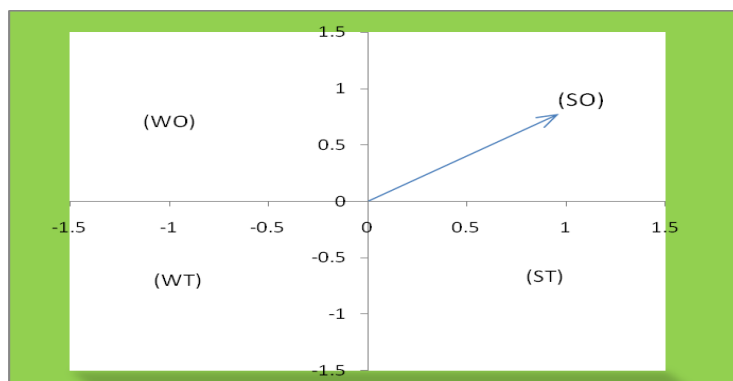
جدول ۴. ماتریس (swot) شیعیان منطقهٔ خاورمیانه

نقاط ضعف-W	نقاط قوت-S	تحلیل swot
W1- پراکندگی جغرافیایی شیعیان W2- وجود نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی در میان شیعیان W3- ضعف زیرساخت‌های ارتباطی W4- وجود خفقان در قلمرو شیعی W5- فرقه‌گرایی شیعیان W6- در اقلیت قرار گرفتن شیعیان در کشورهای اسلامی W7- عدم توسعه‌یافتگی جوامع شیعی W8- بی‌ثباتی سیاسی و رقابت‌های منفی در بین شیعیان W9- بحران هویت	S1- بهره‌مندی شیعیان از مفاهیم اخلاقی و عرفانی جهان‌شمول S2- برخورداری از ذخایر عظیم انرژی (نفت و گاز) S3- پشتوانهٔ فقهی پویای تشیع S4- برخورداری از قلمرو جغرافیایی مطلوب S5- برخورداری از روحیهٔ تعامل و تسامح S6- رشد آگاهی سیاسی شیعیان S7- برخورداری از توانمندی‌های ژئواکونومیکی S8- قرارگرفتن در مناطق استراتژیکی حساس S9- برخورداری از ماهیت و هویت قوی	تحلیل swot
استراتژی‌های W0	استراتژی‌های SO	فرصت‌ها-O
— تقویت ارتباط در بین شیعیان مناطق مختلف جغرافیایی با استفاده از	- بهره‌گیری از ظرفیت فضای مجازی جهت شناساندن مفاهیم اخلاقی و	O1- استفاده از فضای مجازی جهت تبلیغ هویت تشیع

<p>ظرفیت گسترده تبلیغاتی فضای مجازی</p> <p>- استفاده از فرصت‌های به‌وجودآمده ناشی از نقش‌آفرینی ژئوپلیتیک تشیع در جهت رفع تبعیض بر ضد شیعیان در کشورهای مختلف</p> <p>- استفاده از ظرفیت فناوری پیشرفته ارتباطی برای از بین بردن فاصله در میان قلمرو جغرافیایی شیعیان</p> <p>- تلاش برای خروج شیعیان از انزوای سیاسی و اجتماعی، با استفاده از فرصت پیش‌آمده ناشی از تضعیف حکومت‌های استبدادی کشورهای شیعه‌نشین</p> <p>- تقویت اندیشه‌های آزادی‌خواهی و دموکراسی در قلمرو شیعیان، با هدف کاهش منازعات فرقه‌ای و تعصبات مذهبی</p> <p>- تقویت مشارکت اقلیت شیعه در ساختار سیاسی، و دسترسی به قدرت با استفاده از فضای دموکراتیک ناشی از اصلاحات به‌وجودآمده در خاورمیانه</p> <p>- برنامه‌ریزی در جهت دسترسی توسعه‌متوازن جوامع شیعی با استفاده از ظرفیت‌های به‌وجودآمده ناشی از تجدید حیات ژئوپلیتیک تشیع</p> <p>- تلاش برای نهادینه ساختن نظام‌های دموکراتیک در کشورهای شیعه‌نشین با هدف رفع بی‌ثباتی سیاسی و از بین بردن تنش در میان شیعیان</p> <p>- استفاده از ظرفیت‌های ارتباطی و تبلیغاتی نوین در جهت تقویت مؤلفه‌های هویتی شیعه</p>	<p>عرفانی مکتب تشیع</p> <p>- استفاده از موقعیت ممتاز ژئواکونومیک جوامع شیعی در جهت مطرح ساختن خواسته‌ها و از بین بردن انزوای سیاسی و جغرافیایی شیعیان</p> <p>- استفاده از ظرفیت فقهی پویای مکتب تشیع برای روبه‌رو شدن با مسائل جدید جهانی و خروج از بن‌بست</p> <p>- تقویت اندیشه‌های دموکراتیک در قلمرو جغرافیایی شیعیان، هم‌زمان با عدم کارایی حکومت‌های استبدادی</p> <p>- بهره‌گیری از روحیه مسالمت‌آمیز شیعیان در جهت نهادینه ساختن اندیشه‌های آزادی‌خواهی</p> <p>- تقویت آگاهی سیاسی شیعیان در زمینه سهم‌خواهی و مشارکت بیشتر در عرصه سیاسی کشورها</p> <p>- تقویت جایگاه ژئوپلیتیک تشیع با استفاده از موقعیت مطلوب ژئواکونومیکی قلمرو شیعی</p> <p>- تقویت نقش شیعیان در ساختار سیاسی حکومت‌ها با استفاده از اصلاحات سیاسی صورت‌گرفته در منطقه خاورمیانه</p> <p>- استفاده از ظرفیت‌های موجود در عصر جدید برای تبلیغ و معرفی مؤلفه‌های هویتی مکتب تشیع</p>	<p>02- فراهم شدن زمینه برای چانه‌زنی شیعیان</p> <p>03- پدید آمدن ظرفیت جهانی برای مخاطبان پیام تشیع</p> <p>04- کهنه شدن حکومت‌های استبدادی</p> <p>05- رواج اندیشه دموکراسی و آزادی‌خواهی</p> <p>06- افزایش مشارکت شیعیان در عرصه‌های سیاسی کشورها</p> <p>07- تجدید حیات ژئوپلیتیک تشیع</p> <p>08- وقوع اصلاحات سیاسی در ساختار حکومت‌های منطقه خاورمیانه</p> <p>09- برجسته شدن هویت‌ها در جهان</p>
--	--	--

تهدیدات- T	استراتژی‌های ST	استراتژی‌های WT
<p>T1- حضور آمریکا در منطقه خاورمیانه</p> <p>T2- رواج اندیشه سکولاریسم</p> <p>T3- رشد پدیده جهانی شدن</p> <p>T4- فعالیت گروه‌های وهابی بر ضد شیعیان</p> <p>T5- عقاید خصمانه فرقه‌های افراطی سنی نسبت به شیعه</p> <p>T6- تبلیغات امپریالیسم جهانی بر ضد شیعه</p> <p>T7- رشد حرکت‌های تروریستی</p> <p>T8- رواج اندیشه‌های خرافه‌گرایی در جهان</p> <p>T9- نفوذ اسرائیل در منطقه خاورمیانه</p> <p>T10- ترویج اندیشه شیعه‌هراسی</p>	<p>- تقویت مفاهیم اخلاقی و مذهبی در میان شیعیان با هدف جلوگیری از گسترش اندیشه‌های سکولاریستی</p> <p>- ایفای نقش مؤثر در بازار انرژی جهان، به‌منظور معرفی ژئوپلیتیک تشیع به‌عنوان مؤلفه‌ای تأثیرگذار در اقتصاد جهان</p> <p>- تنوع‌بخشی، توسعه و به‌کارگیری ظرفیت بالای فناوری اطلاعات و ارتباطات به‌منظور معرفی گویایی اندیشه‌های فقهی مکتب تشیع و سازگاری آن با علوم و قوانین جدید</p> <p>- بهره‌برداری از ظرفیت نهادهایی مانند سازمان کنفرانس اسلامی و دارالتقریب برای ایجاد وحدت مذهبی در جهان اسلام و خنثی‌سازی تبلیغات فرقه‌های افراطی بر ضد شیعیان</p> <p>- برگزاری همایش‌ها و اجلاس‌هایی در سطح بین‌المللی به‌منظور معرفی روحیه مسالمت‌آمیز شیعیان و خنثی‌سازی تبلیغات منفی وهابیون درباره شیعه</p> <p>- توسعه مراکز علمی - آموزشی و دانشگاهی در میان شیعیان، به‌منظور بالا بردن آگاهی سیاسی با هدف جلوگیری از تفرقه، خرافه‌پرستی و جنگ‌های مذهبی، که از طرف رژیم اسرائیل در منطقه حمایت می‌شود.</p> <p>- استفاده از توانمندی ژئواکونومیک قلمرو شیعیان به‌منظور افزایش قدرت چانه‌زنی در سطح بین‌الملل، و بهره‌گیری از موقعیت خود در</p>	<p>استراتژی‌های WT</p> <p>- برگزاری نشست‌ها و همایش‌های متعدد با محوریت تقویت اندیشه‌های مذهبی و افزایش همگرایی به‌منظور جلوگیری از اشاعه اندیشه‌های سکولاریستی در قلمرو جغرافیایی شیعیان</p> <p>- استفاده از فناوری‌های ارتباطی پیشرفته برای آموزش و اطلاع‌رسانی، و تبلیغ اندیشه‌های مذهبی تشیع و تلاش برای بهبود وضعیت سیاسی و اجتماعی اقلیت شیعه در جوامع مختلف و خروج از انزوای سیاسی و اجتماعی</p> <p>- فراهم نمودن زمینه‌های عضویت فعال شیعیان در سازمان‌های بین‌المللی به‌منظور بهره‌مندی از ظرفیت بالا و ابزارهای ارتباطی نوین این نهادها، برای تبلیغ فرهنگ شیعی و گسترش ارتباط بین‌المللی آنان</p> <p>- تلاش برای ایفای نقش مؤثر در ساختارهای دموکراتیک به‌وجودآمده در ساختار سیاسی کشورهای خاورمیانه، با هدف خروج شیعه از خفقان و خنثی‌سازی تبلیغات ضدشیعی فرقه‌های افراطی مخالف</p> <p>- تلاش برای کاهش اختلاف میان فرقه‌های مختلف تشیع با تقویت تعامل و فرهنگ هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در بین آنان، با هدف افزایش هم‌گرایی مذهبی و کاهش شدت آسیب‌پذیری شیعیان در برابر تبلیغات گروه‌های مخالف افراطی،</p>

<p>مانند وهابیون — تلاش برای نهادینه ساختن نظام‌های دموکراتیک و مردم‌سالار در خاورمیانه، با هدف ایفای نقش مؤثر شیعیان در ساختار این حکومت‌ها و جلوگیری از نفوذ اسرائیل در امور داخلی کشورهای منطقه - استفاده از توانایی کارشناسی افراد متخصص و ایجاد مدیریتی کارآمد و یک‌پارچه برای توسعه اقتصادی، و ممانعت از تحت تأثیر قرار گرفتن شیعیان از تبلیغات و فرهنگ دولت‌های امپریالیستی — استفاده از تهدید بالقوه حضور آمریکا در منطقه خاورمیانه، به منظور تقویت هم‌بستگی و اتحاد میان شیعیان منطقه - بهره‌گیری از موقعیت به‌وجودآمده ناشی از خیزش معنوی و آزادی‌خواهی شیعیان خاورمیانه برای تقویت مؤلفه‌های هویتی، و شناساندن ارزش‌های فرهنگی و معنوی تشیع، و استفاده از این مؤلفه‌ها برای مبارزه با ترویج افکار و اندیشه‌های خرافاتی</p>	<p>سازمان‌هایی مانند اوپک، برای خنثی کردن تبلیغات ضدشیعی — استفاده حداکثری از موقعیت جغرافیایی حساس ژئوپلیتیک شیعه در راستای تأثیرگذاری بر منافع آمریکا، و همسو ساختن آن کشور با خود به منظور تقویت جایگاه شیعیان در خاورمیانه - تنوع‌بخشی و تقویت ظرفیت‌های معنوی و مؤلفه‌های هویتی مکتب تشیع، به منظور خنثی‌سازی اندیشه‌های خرافاتی و بی‌ریشه در میان شیعیان</p>	
---	--	--

نمودار ۳. تحلیل راهبردی وضعیت شیعیان خاورمیانه

۵. تجزیه و تحلیل

با توجه به مطالعات صورت گرفته پیرامون محیط داخلی و خارجی قلمرو شیعیان در خاورمیانه، فهرستی از نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها شناسایی شد و بر اساس آن، جدول شماره ۴ (ماتریس SWOT) تنظیم گردید. برای ارزیابی موقعیت و اقدام استراتژیک، طبق اطلاعات موجود در مبانی نظری و منابع تحقیقی، به هر یک از مؤلفه‌های چهارگانه وزن داده شد. به هر یک از مؤلفه‌های نقاط قوت و فرصت، نمره ۱+ (بدترین) تا ۶+ (بهترین)، تعلق گرفت و برای نقاط ضعف و تهدید نیز به همین شکل، از ۱- (بهترین) تا ۶- (بدترین) نمره اختصاص یافت. در ادامه، میانگین نمره متغیرهای چهارگانه به دست آمد و در نهایت، داده‌های موجود بر روی محور (x, y) به نمایش درآمد. برای تعیین راهبرد، وزن‌های موجود بر روی محور (x) با هم جمع گردید و نقطه مشترک این محور مشخص شد. بر روی محور (y) نیز به همین شکل عمل شد. در پایان، نقاط مشترک بین محورهای (x, y) به هم وصل گردید و از مبدأ مختصات، خطی به این نقطه ترسیم شد که نشان‌دهنده نوع راهبرد است.

تنظیم جدول SWOT با استفاده از یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بهره‌مندی از ذخایر عظیم انرژی و برخورداری از توانمندی‌های ژئواکونومی قلمرو جغرافیایی شیعیان، با ضریب اهمیت بالا، از مهم‌ترین مؤلفه‌های قوت شیعیان خاورمیانه به‌شمار می‌آیند؛ و پشتوانه فقهی، روحیه تعامل، و رشد آگاهی سیاسی شیعیان، با ضریب اهمیت پایین‌تر، کم‌اهمیت‌ترین مؤلفه‌های قوت ژئوپلیتیک تشیع در خاورمیانه هستند.

از سوی دیگر، در میان نقاط ضعف ژئوپلیتیک تشیع، مؤلفه‌های وجود نابرابری‌های اقتصادی، ضعف زیرساخت‌های ارتباطی، و فضای خفقان در قلمرو شیعی، با ضریب اهمیت بالا، و گزینه‌های بی‌ثباتی سیاسی و بحران هویت، با ضریب اهمیت پایین، مهم‌ترین نقاط ضعف ژئوپلیتیک تشیع در خاورمیانه به شمار می‌آیند. (نقاط قوت ۴.۱۱، نقاط ضعف ۳.۱۱)

در میان فرصت‌های پیش روی شیعیان در جهان امروز، مؤلفه‌هایی چون کهنه شدن حکومت‌های استبدادی، رواج اندیشه‌ی آزادی‌خواهی و تجدید حیات ژئوپلیتیک تشیع، با ضریب اهمیت بالا، و گزینه‌هایی همچون فضای مجازی، پدید آمدن ظرفیت جهانی و برجسته شدن هویت‌ها در جهان، با ضریب اهمیت پایین، به ترتیب بالاترین و پایین‌ترین رتبه را در میان فرصت‌های تشیع دارند.

همچنین از میان تهدیدهای پیش روی ژئوپلیتیک تشیع، ترویج اندیشه‌ی شیعه‌هراسی با ضریب اهمیت بالا، و مؤلفه‌هایی همچون خرافه‌گرایی، سکولاریسم و جهانی شدن، با ضریب اهمیت پایین، به ترتیب مهم‌ترین مؤلفه‌های تهدیدکننده ژئوپلیتیک تشیع شمرده می‌شوند. (فرصت‌ها ۳.۳۳، تهدیدها ۲.۵۵) در خصوص ارائه‌ی استراتژی‌های کلان، بر اساس قاعده‌ی معمول، چنانچه میانگین کل امتیاز تهدیدها و ضعف‌ها از کل امتیاز فرصت‌ها و قوت‌ها کمتر باشد ($WT < SO$)، استراتژی کلان از نوع تهاجمی خواهد بود؛ و چنانچه میانگین کل امتیاز تهدیدها و ضعف‌ها بیشتر از میانگین کل امتیاز فرصت‌ها و قوت‌ها باشد ($WT > SO$)، استراتژی از نوع تدافعی خواهد بود. بر این اساس، چون میانگین کل امتیاز تهدیدها و ضعف‌ها بر اساس تحلیل SWOT در این پژوهش، کمتر از میانگین کل فرصت‌ها و قوت‌ها می‌باشد، ($WT(۲.۸۳) < SO(۳.۷۲)$) استراتژی‌ای که برای ژئوپلیتیک تشیع در منطقه‌ی خاورمیانه پیشنهاد می‌شود، تهاجمی خواهد بود.

نتیجه‌گیری

جهان پس از پایان جنگ سرد، فروپاشی شوروی سابق و برجسته شدن دیوار برلین، از استراتژی‌های نظامی و روش‌های سنتی اعمال قدرت، آرام‌آرام فاصله گرفت. استراتژی‌های جهانی با رویکرد جدید و به‌صورت مفاهیمی مانند ژئواکونومی، تغییر چهره دادند. به دنبال این رویکرد، موقعیت ژئوپلیتیک کشورها و ایفای نقش آنها در عرصه‌ی

جهانی و بین‌المللی، به داشته‌ها و توان اقتصادی آنها بستگی دارد. با توجه به این پیش‌فرض، مناطق ژئواکونومیک جهان از ارزش و اعتبار ویژه‌ای برخوردار شدند. در این میان، منطقه خاورمیانه به دلیل برخورداری از منابع عظیم نفت و گاز، در نظریه‌های جدید به مثابه تکیه‌گاه معرفی شده است و نقش مهمی را در معادلات انرژی جهان بر عهده دارد. در این راستا، شیعیان خاورمیانه به دلیل پراکنش جغرافیایی خاص خود و حضور در مناطقی با ارزش ژئواکونومی بالا، در بطن تحولات سیاسی، اقتصادی و امنیتی منطقه قرار دارند؛ به گونه‌ای که پراکنش شیعیان در منطقه خلیج فارس و بهره‌مندی قلمروهای جغرافیایی شیعه‌نشین از ۵۴٪ ذخایر نفت کل دنیا، خود گواهی بر تأثیرگذاری ژئوپلیتیک تشیع بر تحولات منطقه خاورمیانه است. از سوی دیگر، بروز تحولات صورت گرفته در دهه‌های اخیر، مانند پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، موفقیت‌های حزب‌الله در لبنان، سقوط صدام و ایفای نقش شیعیان در عراق، گسترش موج ضداستبدادی و جنبش‌های آزادی‌خواهی مردم کشورهای مختلف منطقه خاورمیانه، بر موقعیت ژئوپلیتیک تشیع افزوده است.

این عوامل سبب شده‌اند تا هرگونه مطالعه و برنامه‌ریزی به منظور تأمین امنیت و ثبات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در این منطقه، بدون مشارکت و همکاری شیعیان، امری نسنجیده و بی‌نتیجه قلمداد شود. نتایج به‌دست‌آمده در این مقاله، که با هدف شناسایی فرصت‌ها و تنگناهای پیش روی شیعیان در منطقه خاورمیانه انجام گرفته، نشانگر برخورداری شیعیان از فرصت‌ها و نقاط قوت فراوانی است؛ مانند: بهره‌مندی از ذخایر عظیم انرژی؛ پشتوانه فقهی پویا؛ و استقرار در قلمرو جغرافیایی مطلوب. در مقابل، مؤلفه‌هایی همچون فرقه‌گرایی، عقاید خصمانه فرقه‌های افراطی، رواج اندیشه سکولاریسم، تروریسم، و اندیشه شیعه‌هراسی، منابع تهدید در مقابل نقش‌آفرینی ژئوپلیتیک تشیع در منطقه به شمار می‌آیند. با توجه به ارزیابی نتایج به‌دست‌آمده و تدوین استراتژی‌های چهارگانه (تهاجمی، بازنگری، تنوعی و تدافعی) که با استفاده از مدل SWOT مشخص شده‌اند، چون میانگین کل امتیاز نقاط ضعف و تهدیدهای به‌دست‌آمده در این پژوهش، کمتر از میانگین کل نقاط قوت و فرصت‌ها می‌باشد ($SO(3.72) < WT(2.83)$) در ترسیم چشم‌انداز ژئوپلیتیک تشیع، استراتژی تهاجمی مناسب تشخیص داده شد.

منابع

۱. احمدی، سیدعباس و محمدرضا حافظنیا، «موانع و شیوه‌های بازدارنده تجدید حیات شیعه در جهان»، شیعه‌شناسی، شماره ۳۰، ۱۳۸۹.
۲. احمدی، سیدعباس، «نقش مذهب در گسترش حوزه نفوذ (تشیع و ایران)»، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال ششم، شماره اول، ۱۳۸۹.
۳. اخباری، محمد و سیدمحمدهادی ایازی، «وضعیت خاورمیانه در ساختار ژئوپلیتیکی هزاره سوم»، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال سوم، شماره ۳، ۱۳۸۶.
۴. اخباری، محمد، «ساختار نظام بین‌الملل در قرن ۲۱»، فصلنامه مطالعات سیاسی، ۱۳۸۲.
۵. تلاشان، حسن، «دورنمای ژئوپلیتیک شیعه در عراق»، شیعه‌شناسی، شماره ۳۱، ۱۳۸۹.
۶. توآل، فرانسوا، ژئوپلیتیک تشیع، ترجمه کتابیون باصر، چاپ سوم، تهران، ویستار، ۱۳۸۷.
۷. دولتیار، مصطفی، «مدیریت امنیت پایدار در منطقه خلیج فارس»، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست و چهارم، شماره ۱، ۱۳۸۹.
۸. دهقانی، حمیدرضا، «دولت جدید آمریکا و چشم‌انداز روند صلح در خاورمیانه»، فصلنامه مطالعات جهان اسلام، سال دهم، شماره ۳۷، ۱۳۸۸.
۹. روشن، علی‌اصغر و نورالله فرهادیان، فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی سیاسی - نظامی، تهران، دانشگاه امام حسین (ع)، ۱۳۸۵.
۱۰. زین‌العابدین، یوسف، «منافع ملی ایران و ژئوپلیتیک نوین تشیع»، قم، شیعه‌شناسی، سال پنجم، شماره ۱۹، ۱۳۸۶.
۱۱. _____، ژئوپلیتیک، رشت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت، ۱۳۸۹.
۱۲. سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ژئوپلیتیک منطقه خلیج فارس، تهران، ۱۳۸۶.
۱۳. سجادی، سیدعبدالقیوم، «شیعه و جهانی شدن»، فصلنامه شیعه‌شناسی، شماره‌های ۳ و ۴، ۱۳۸۲.
۱۴. سیدباقری، سیدکاظم، «تنگناهای فرهنگ حاکم بر جهانی شدن»، مجموعه مقالات شانزدهمین کنفرانس وحدت اسلامی، تهران، ۱۳۸۲.

۱۵. شفیعی، میرعلی، «اهمیت منطقه خاورمیانه و بررسی اجمالی طرح خاورمیانه بزرگ»، *مجله فضای جغرافیایی*، شماره ۲۳، ۱۳۸۷.
۱۶. صفوی، سیدیچی، *وحدت جهان اسلام*، تهران، شکیب، ۱۳۸۷.
۱۷. عاملی، سعیدرضا، «جهانی شدن‌ها: غربی شدن و اسلامی شدن جهان»، *مجموعه مقالات شانزدهمین کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی*، ۱۳۸۲.
۱۸. عزتی، عزت‌الله، «استراتژی آمریکا و جایگاه ایران در خاورمیانه بزرگ»، *فصلنامه جغرافیایی سرزمین*، سال چهارم، شماره ۱۴، ۱۳۸۶.
۱۹. _____، *جغرافیای استراتژیک ایران*، تهران، سازمان جغرافیایی، ۱۳۸۸.
۲۰. عطایی، فرهاد، «میراث جورج بوش در خاورمیانه و چالش پیش روی باراک اوباما»، *فصلنامه سیاست*، دوره ۳۸، شماره ۴، ۱۳۸۷.
۲۱. فاضل‌نیا، قریب و صلاح هدایتی، «راهبردهای مناسب برای توسعه گردشگری دریاچه زریوار»، *فصلنامه جغرافیا و توسعه*، شماره نوزدهم، ۱۳۸۹.
۲۲. فاضلی‌نیا، نفیسه، *ژئوپلیتیک شیعه*، قم، شیعه‌شناسی، ۱۳۸۶.
۲۳. فولر، گراهام و رحیم فرانکه، *شیعیان عرب مسلمانان فراموش شده*، ترجمه خدیجه تبریزی، قم، شیعه‌شناسی، ۱۳۸۴.
۲۴. قالیباف، محمدباقر و سیدموسی پورموسوی، «ژئوپلیتیک نوین خاورمیانه و سیاست خارجی ایران»، *فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، شماره ۶۶، ۱۳۸۷.
۲۵. کوهن، سائول برنارد، *ژئوپلیتیک نظام جهانی*، ترجمه عباس کاردان، تهران، ابرار معاصر، ۱۳۸۷.
۲۶. لواسانی، سیدسعید، «جهانی سازی: تهدیدها و فرصت‌ها در عرصه فرهنگ و دین»، *مجموعه مقالات شانزدهمین کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی*، ۱۳۸۲.
۲۷. لورو، پاسکال و فرانسوا توآل، *کلیدهای ژئوپلیتیک*، ترجمه حسن صدوق ونینی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۱.
۲۸. مهاجرنیا، محسن، «حیات سیاسی شیعه در عصر غیبت»، *فصلنامه شیعه‌شناسی*، سال اول، شماره دوم، ۱۳۸۲.

۲۹. مهدوی، داوود، نقش توریسم در توسعه نواحی روستایی پیرامون شهرها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۲.
۳۰. نامی، محمدحسن و علیرضا عباسی، «تحلیل جایگاه ژئواکونومیک ایران در خاورمیانه»، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال پنجم، شماره دوم، ۱۳۸۸.
۳۱. نکویی، سیداحمد، «تأثیر برجسته شدن نقش و هویت شیعیان بر جایگاه ایران در خاورمیانه»، فصلنامه جهان اسلام، مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، شماره ۳۷، ۱۳۸۸.
۳۲. واعظی محمود، ایران و اعراب، تهران، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، ۱۳۸۸.
33. PEW Forum on religion & Publiclife, available online at.
34. <http://www.eteghadat.com/forum>.
35. Energy Information Administration (EIA) Available on Line at www.eia.doe.gov